

**“САРИҚ ДЕВНИ МИНИБ” ВА “САРИҚ ДЕВНИНГ ЎЛИМИ”
АСАРЛАРИ ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИДА САРГУЗАШТ РОМАН
НАМУНАСИ**

Жахонгир Лутфуллаев,

ЖДПИ таянч докторанти

Аннотация

Мақолада самимий, софдил инсон, ўзининг қатор ҳикоя, қиссалари, романлари билан ўқувчилар қалбига ҳаяжон сола олган ижодкорлардан бири, шубҳасиз, болалар ёзувчиси Худойберди Тўхтабоев ижоди ҳақида маълумотлар берилади.

Калит сўзлар: фарзанд, инсон, ҳаяжон, саргузашт, ёзувчи, қаҳрамон, ҳикоя.

Аннотации

В статье представлена информация о творчестве Худойберди Тухтабоева, искреннего, честного человека, одного из самых ярких писателей, детские рассказы, рассказы и романы которого затронули сердца читателей.

Ключевые слова: ребенок, человек, азарт, приключения, писатель, герой, рассказ.

Annotation

The article provides information about the work of Khudoiberdi Tukhtaboev, a sincere, honest man, one of the most exciting writers, whose children's stories, short stories and novels have touched the hearts of readers.

Keywords: child, human, excitement, adventure, writer, hero, story.

“Ёзувчи шахсини, феъл-атворини унинг асарига қараб бемалол билиш мумкин. Муаллиф қанчалик софдил, самимий бўлса, китоби ҳам шунчалик ҳаяжонли, таъсирчан бўлади.

Бунинг ажабланарли жойи йўқ. “Фарзанд” “отаси”га тортади-да!”¹

Ана шундай самимий, софдил инсон, ўзининг қатор ҳикоя, қиссалари, романлари билан ўқувчилар қалбига ҳаяжон сола олган ижодкорлардан бири, шубҳасиз, болалар ёзувчиси Худойберди Тўхтабоевдир.

Ёзувчи асарларида саргузашт жанрига хослик илк ҳикоялар тўплами “Шошқалоқ”, “Сеҳрли қалпоқча” қиссасидан тортиб барча асарларида кўзга ташланади. Бунга сабаб ёзувчи характерининг саргузаштга мойиллигидандир.

“Саргузашт адабиёти намуналарига хос умумий хусусиятлар сифатида сюжет воқеаларининг шиддат билан ривожланиши, сирли ва ажабтовур воқеаларнинг юз бериши, ўткир интригаларга бойлиги, сюжет ситуацияларининг кескин ўзгариши ва персонажлар тақдирида терс бурилишлар юз бериши, қаҳрамонларнинг турли синовларга дуч келишию уларни енгиб ўтиши”² ва шу кабилар билан характерланади.

Сервантеснинг “Дон Кихот”, Ф.Рабленинг “Гаргантюа ва Пантагрюэл”, Ж.Свифтнинг “Гуливернинг саёҳатлари” каби асарлар саргузашт адабиётининг етук намуналаридандир. Ўзбек адабиётида А.Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”, Ғ.Ғулумнинг “Шум бола” асарларида ҳам саргузашт адабиётига хослик мавжуд. Гарчи А.Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони ҳам шу типдаги асар ҳисоблансада, ушбу асар болалар адабиётига хос эмас, яъни ушбу асарда боланинг ёш хусусиятлари ҳисобга олинмаган.

“Сариқ дев...” ҳақидаги романларнинг ҳамиртуруши ҳисобланган “Сеҳрли қалпоқча” асари 1971 йил болалар ҳақида ёзилган энг яхши бадиий асарлар учун ўтказилган танловда ғолиб чиқади ва Фахрий диплом билан тақдирланади. Шу муносабат билан қисса жаҳоннинг кўплаб халқлари тилига таржима қилинади ва ёзувчи ижодига чинакам қизиқиш уйғонди.

Худойберди Тўхтабоев “Сеҳрли қалпоқча” қиссаси илҳоми билан “Сариқ девни миниб” саргузашт романини яратди. Ёзувчи асарларининг самимияти, болалар характерининг ўзига хос тасвири ўзбек болалар

¹ О'.Хошимов. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. Т.: Sharq. 2005-yil. 187-bet.

² Д.Қуроноф, З.Мамажоноф, М.Шералиева. Адабиётунослик луғати. Тошкент. Академнашр. 2013. 271-бет.

адабиётида Чипполина, Алдар Кўса, Насриддин афанди каби янги бир образнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Худойберди Тўхтабоев “Сеҳрли қалпоқча”, “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими” асарлари яратилган пайтда ўзбек болалар адабиётида катта ҳодиса бўлди. Ушбу асарларга ёзилган тақризлар, мақола ва илмий ишларда ёзувчи ижоди таҳлилга тортилди.³

“Сариқ дев...” ҳақидаги асарларнинг бош қаҳрамони Ҳошимжон мактабдаги фанларни ўлаштиришга қийналадиган, мактабни ташлаб, меҳнат қилмасдан ўз орзу-истакларига, мақсадига эришиш ёълида уйдан чиқиб кетган, сеҳрли қалпоқчаси билан бошидан кўплаб саргузаштларни кечирган самимий, ўзига яраша қув, шу билан бирга ишёқмас бола сифатида тасвирланган.

Ҳошимжоннинг саргузаштларида унга ҳамроҳ бўлган, беминнат ёрдамчиси сеҳрли қалпоқча асарда сюжетни ҳаракатлантирувчи образ сифатида тасвирланган.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди, ўзбек мумтоз адабиёти ва жаҳон адабиётида сеҳрли анжомлар билан боғлиқ асарлар кўп. Халқ оғзаки ижодидаги эртакларда қайнар хумча, очил дастурхон, уртўқмоқ; халқ достонларида девлар ёки отлар асар қаҳрамонларига ўзининг ёлидан тутатқи бериши; халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётда ойнаи жаҳоннома, сеҳрли кўзгу, сирли сандиқ, сирли тароқ каби сеҳрли анжомлар; жаҳон адабиётида сеҳрли сўта каби образлар саргузашт асарларда кўп тасвирланган.

Худойберди Тўхтабоев анъанавий сеҳр анжомларидан фойдаланмай, ўзбекларнинг миллий бош қийими “сеҳрли қалпоқча”дан фойдаланиши ҳам миллийлик, ҳам янгилик сифатида кўзга ташланади.

“Худойберди Тўхтабоев романларида сеҳргарлик анжомлари, сеҳр йўсинлари миллий бетакрорликда, ўзбекона муҳитда акс эттирилади”⁴. Ҳошимжонгача жаҳон адабиётида сеҳрли қалпоқчага эга, оддий ишлардан тортиб ўта қалтис муаммоларни ҳам бир зумда ҳал қилиб ташлайдиган қаҳрамон яратилмаган эди.

³ М.Қўшжонов. Замонавий “Шум бола”. Моҳият ва бадиат. Тошкент. Ғ.Ғулом. 1977, У.Норматов. Саргузашт сардори. Тошкент. Адиб. 2012, А. Расулов. Ғаройиб салтанат. Дунёга танилган адиб. Тўплаб, нашрга тайёрловчи С. Тўхтабоева, М.Мирзаев. Тошкент. Mumtoz so'z. 2012.

⁴ А. Расулов. Ғаройиб салтанат. Дунёга танилган адиб. Тўплаб, нашрга тайёрловчи С. Тўхтабоева, М.Мирзаев. Тошкент. Mumtoz so'z. 2012. 47-бет.

Сеҳрли қалпоқча образининг яратилишига нима сабаб бўлган? Бу саволга жавоб излаганимизда ёзувчи халқ эртаклари, дostonларини яхши билганлигини сабаб қилиб кўрсатсак бўлади, лекин бирёклама фикрлаган бўлиб қоламиз.

Чунки ҳеч бир нарса сабабсиз юзага келмайди. Худойберди Тўхтабоев ёзувчиликкача бир неча йиллар мактабда ўқитувчи, илмий бўлим мудири вазибаларида ишлаган. Табиийки, фаолияти жараёнида Ҳошимжонга ўхшаган қанча болалар билан юзма-юз бўлган.

Бу ҳақда ёзувчи Мирзакарим Пирматов билан бўлган суҳбатда “Сарик девни миниб” асари 1964-1968 йиллар оралиғида ёзилган бўлсада, асарни ёзиш истаги мактабда ишлаб юрганида туғилгани, фақат қандайдир туртки етишмаганлигини эслайди. Кунлардан бир кун армия сафида хизмат қилаётган Али ва Маҳмуд исмли собиқ ўқувчилари ёзувчига “Домлажон, сиз айтган гапларингизни энди тушундик... Ўшанда ўқимасанг одам бўлмайсан дердингиз. Қани энди шундай сеҳрли куч бўлсаки, унинг ёрдамида биз қайтадан бешинчи синф ўқувчиси бўлиб қолсак”- дея ёзилган хат олгани туртки бўлганини эслайди.

“Шу хат менга туртки бўлди, дангаса қаҳрамонимга сеҳрли қалпоқча кийгизиб оламни саёҳат қилдирсам деган фикр туғилди”⁵.

“Сарик дев...” саргузашт асар. Бунинг устига фантастик ҳам”.⁶ Академик М.Қўшжоновнинг ушбу фикрлари саргузашт адабиётининг кенг имкониятлари, қирралари борлигини кўрсатади.

Худойберди Тўхтабоев “Сарик девни миниб”, “Сарик девнинг ўлими” асарларида ана шу имкониятлардан ўринли фойдалана олган. Сеҳрли қалпоқча образи ёзувчига фантастикага йўл очиб берган, “ёзувчи бир юмалаб Ҳошимжонга айланади”⁷ю, сеҳрли қалпоқчасини кийиб ўзини қийнаган, жамиятда адолатсизлик деб ҳисоблаган сарқитларга қарши курашади.

Аслида саргузашт адабиётини фантастика, детективсиз тасаввур қилиш қийин. “Саргузашт адабиёти фантастика, илмий фантастика ва детектив адабиётга яқин туради, аниқроғи, саргузаштлилиқ бу турдаги асарларнинг барчасига хос хусусиятдир. Шунга кўра, кўплаб асарларда саргузаштлилиқ,

⁵ Болаларнинг сеvimли ёзувчиси (М.Пирматов билан суҳбат). Дунёга танилган адиб. Тўплаб, нашрга тайёрловчи С. Тўхтабоева, М.Мирзаев. Тошкент. Mumtoz so'z. 2012. 123-бет.

⁶ М.Қўшжонов. Замонавий “Шум бола”. Моҳият ва бадият. Тошкент. Ғ.Ғулом. 1977. 230-бет.

⁷ А.Обиджон. Ўйла, изла, топ. Дунёга танилган адиб. Тўплаб, нашрга тайёрловчи С. Тўхтабоева, М.Мирзаев. Тошкент. Mumtoz so'z. 2012. 123-бет.

детектив ва фантастика элементларининг қоришиқ ҳолда намоён бўлиши табиийдир”.⁸

Худойберди Тўхтабоевнинг “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими” романларида ҳам саргузаштчилик, фантастика, детектив элементлари қоришиқ ҳолда келади. Шу хусусияти ёзувчи асарларининг ўзига хослигини таъминлаган.

Асарда Ҳошимжоннинг ўқимамай бирор яхши касб эгаси бўлиш орзуси билан боғлиқ воқеалар саргузашт бўлса, сеҳрли қалпоқчани кийиб олса кўринмай қолиши, қалпоқча ёрдамида чўнтагига қўл солса дипломли бўлиши, қалпоқча ёрдамида бўйи чўзилиб қолиши кабилар фантастика элементлари бўлса, Ҳошимжоннинг Сорахон фолбин, Данак қори, Бодом қори, Ёнғоқ қориларнинг кирдикорларини фош қилишида детектив элементлари намоён бўлса, “Сариқ девнинг ўлими” романида “Роҳат” ошхонасидаги ҳолатларни очиш, Одил баттол ва унинг гумашталарига қарши кураш олиб бориши, ҳақиқий жиноятчилар билан тўқнаш келиши, улар билан курашда жиноятчилардан зийракрок, зуккорок бўлиб ҳаракатланиши орқали ҳақиқий саргузашт-детектив асар яратилган.

“Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими” асарлари ҳақида фикр билдириб, М.Қўшжонов иккала роман номида ҳам “Сариқ дев” ибораси борлиги учун қисқа қилиб “Сариқ дев” деб қўя қолади.

Ёзувчини машҳур қилган, кўплаб дунё тилларига таржима қилинган ушбу романлар сири, нима учун айнан шундай номлангани ҳақида “Болалар адабиёти” олий ўқув юртлари учун дарслик (О.Сафаров, Р.Баракаев, Б.Жамилова) да сариқ дев иборасининг мажозий маъносига тўхталиб, девнинг нима учун айнан сариқ, оқ ёки қора эмас деган саволга сариқ – нафс, олов маъноларинибилдириши, халқимизда нафсига қул бандаларни, нафсини тия олмайдиганларни “Нафси оловлар” деб юритилиши, дев образи халқ оғзаки ижодида ёвузлик тимсоли эканлиги таъкидланади.⁹

“Сариқ девни миниб” романида халқнинг соддалигидан фойдаланувчи, динни ниқоб қилиб халқни алдаб кун кўрувчи сохта динкишилари: қори поччалар ва Сорахон фолбинга ўхшаганларни, яъни нафс қулига айланган бандаларни “Сариқ дев” тимсолида гавдалантирилса, “Сариқ девнинг ўлими” романида эса товламачи, юлғич, чайқовчи, ҳар қандай разилликни қила оладиган, ҳаётда тўғри яшайдиган Салимжон ака кабиларга доим ёмонлик

⁸ Д.Қуронон, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётунослик луғати. Тошкент. Академнашр. 2013. 271-бет.

⁹ О.Safarov, R.Barakayev, B.Jamilova. Bolalar adabiyoti. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. Buxoro. Durdona. 2019. 304-bet.

қилувчи, жамият қонун-қоидаларига бўйсунмайдиган Одил баттол каби кимсаларни “Сарик дев” дея тасвирлайди.

Х.Тўхтабозвнинг “Сарик девни миниб”, “Сарик девнинг ўлими” романлари гарчи ўзбек болалар адабиётидаги дастлабки саргузашт типига асарлар бўлсада сюжетининг қизиқарлилиги, болаларбоблиги, содда ва самимийлиги, миллий ўзига хос тасвир услуби туфайли дунё болаларининг севимли асарига айланишига сабаб бўлган. Адиб асарларининг бир неча дунё тилларига таржима қилиниши, асарларининг тиражи ва қайта-қайта нашр этилиши бўйича “Ўткан кунлар” ва “Шум бола”дан кейин учинчи, дунё миқёсида энг болаларбоб асарлар рейтингига “Сарик девнинг ўлими” бешинчи ўринни эгаллаши, уч-тўрт авлод вакилларининг севимли асари сифатида қўлма-қўл бўлиши бежиз эмас.

Буларнинг барчаси ёзувчи асарларига берилган ҳақиқий баҳо.